

ZABYTKOWE WYPOSAŻENIE DAWNEJ CERKWI W ODRZECHOWEJ W ŚWIETLE BADAŃ KONSERWATORSKICH

Łukasz Wojtowicz

Wydział Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki
Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie
Krakowskie Przedmieście, 500-068 Warszawa
e-mail: lukasz.wojtowicz@asp.waw.pl

ABSTRAKT

Cel badań. Celem badań zabytkowego wyposażenia (odnalezionego w 2015 roku na strychu świątyni) dawnej cerkwi p. w Narodzin Św. Jana Chrzciciela (1812 r.), było ustalenie proveniencji, datowania a także techniki i technologii poszczególnych obiektów. Badania zostały zrealizowane w ramach Projektu konserwatorskiego dla zabytkowego wyposażenia dawnej cerkwi w Odrzechowej sfinansowanego w ramach stypendium ministra MKiDN

Metoda badań. Przeprowadzono badania fizyko-chemiczne próbek pobranych z wybranych obiektów zabytkowych w celu ustalenia budowy technologicznej a także identyfikacji pigmentów oraz spoiw. Wykonano dokładne pomiary oraz inwentaryzację zbioru. Ważną częścią badań była analiza stylistyczno – porównawcza najcenniejszych obiektów a także kwerenda archiwalna.

Wyniki badań. Dzięki przeprowadzonym badaniom udało się ustalić datowanie dwóch najcenniejszych obiektów: ołtarza bocznego z XVIII wieku oraz drewnianego krzyża procesyjnego z przełomu XVIII/XIX wieku. Ponadto odtworzono wygląd dwóch istotnych elementów wyposażenia: ikonostasu z końca XIX wieku oraz Cyborium. Stworzono bogatą dokumentację zbioru zawierającą podsumowanie badań fizyko-chemicznych, opis, stan zachowania a także proponowany program konserwatorski.

Wnioski. Na podstawie zgromadzonych informacji oraz przeprowadzonej analizy poszczególnych elementów wyposażenia udało się wyselekcjonować te najcenniejsze i objąć je ochroną (wpis do rejestru zabytków). Ponadto na podstawie dokumentacji, przygotowano projekt re-aranżacji wnętrza świątyni w celu przywrócenia jej wartości historycznych.

Słowa kluczowe: Odrzechowa, badania, ikonostas, ołtarz, cerkiew, konserwacja, dziedzictwo

Historical artefacts from former Orthodox church in Odrzechowa in the context of conservation research

ABSTRACT

Purpose of research. The purpose of the research of historic artefacts found in 2015 in the attic of the former Birth of St. John the Baptist orthodox church (1812) was to determine their provenance, as well as dating the technique and technology of individual objects. The research was carried out as part of the "Conservation project for the historic equipment of the former orthodox church in Odrzechowa" financed by Ministry of Culture and National Heritage scholarship.

Methodology. Physical and chemical research was carried out on samples taken from selected historic objects in order to determine their technological structure, as well as the identification of pigments and adhesives. Detailed measurements and investigation of the collection were also carried out. An important part of the research was the stylistic comparative analysis of the most valuable objects as well as the archival query.

The results. Thanks to the research, it was possible to determine the dating of the two most valuable objects: a side altar from the 18th century and a wooden processional cross from the turn of the 18th-19th century. In addition, the appearance of two important artefacts were reconstructed: the iconostasis from the end of the 19th century and the Cyborium. A rich documentation of the collection was created, containing a summary of physical and chemical research, description, state of preservation, as well as proposed conservation program.

Conclusions. On the basis of the information collected and the analysis of individual equipment items, it was possible to select the most valuable ones and to protect them by entering them in the register of monuments. In addition, based on the documentation, a project of re-arrangement of the interior of the temple was prepared, which will be the basis for restoration of its historic values.

Key words: Odrzechowa, research, iconostasis, altar, orthodox church, conservation, heritage

WPROWADZENIE

Rozpoczęty w 2015 roku, interdyscyplinarny projekt edukacyjny pod nazwą *Tajemnice Odrzechowej* (Wojtowicz, 2016), którego podstawowym celem było zabezpieczenie oraz inwentaryzacja wyposażenia dawnej cerkwi w Odrzechowej, stał się przysłowiowym „zapalnikiem” do podjęcia kolejnych działań, zarówno na polu konserwacji zabytków jak i edukacji. Jednorazowa akcja ratunkowa przerodziła się w długofalową, wielowątkową inicjatywę, współtworzoną przez kilka instytucji, angażując tym samym sporą grupę aktywnych uczestników. Obecnie głównym założeniem projektu jest przywrócenie historycznych i estetycznych wartości wnętrza kościoła w Odrzechowej, zarówno poprzez konserwację i restaurację zachowanych zabytków jak i re-aranżację oraz wprowadzenie nowych elementów wystroju. Istotne w tej kwestii są prowadzone badania, zarówno w sferze historycznej (kwerenda archiwalna, wywiady ze świadkami, analiza stylistyczno-porównawcza), jak również specjalistyczna analiza zabytkowej materii. W 2016 roku, dzięki stypendium Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, udało się wykonać bogatą dokumentację zbioru zabytków odnalezionych na strychu kościoła. Dzięki przeprowadzonym badaniom zgromadzono wiele informacji, które poszerzyły wiedzę na temat historii świątyni a także otworzyły drogę do realizacji działań konserwatorskich. Równie interesujące okazały się dwa inne przedsięwzięcia związane z odrzechowskimi zabytkami, realizowane przez studentów Wydziału Kon-

serwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Warszawie w ramach prac dyplomowych.

HISTORIA CERKWI W ODRZECHOWEJ

Ze względu na fakt, iż w treści artykułu będę odwoływać się do historii świątyni, należy krótko opisać jej dzieje. Obecny murowany budynek kościoła został wzniesiony w latach 1812-1813 i zastąpił prawdopodobnie starszą drewnianą cerkiew. Pierwsze wzmianki o erekcji Parafii w Odrzechowej pochodzą z XVI wieku (Skarżyńska, 2014). Była to świątynia w obrządku prawosławnym. Zmiany nadeszły wraz z rewolucją wyznaniową w Rzeczypospolitej w XVII wieku, po zawarciu Unii Brzeskiej (1596) i powołaniu do życia kościoła Unickiego. Prawdopodobnie wtedy erygowano w Odrzechowej nową, unicką parafię. Z XVIII wieku pochodzi natomiast pierwsza informacja mówiąca o wezwaniu cerkwi – Narodzin Św. Jana Chrzciciela (Skarżyńska, 2014). Na początku XIX wieku drewniana świątynia była w złym stanie. Podjęto wtedy decyzję o budowie nowej i większej – murowanej. Odrzechowa była dużą wsią i miała liczną grupę parafian. Miało to wpływ na serię inwestycji i ciągle doposażanie kościoła. Pod koniec XIX wieku miała miejsce jedna z najważniejszych. W 1891 roku zamówiono u wybitnego malarza pochodzenia ukraińskiego Juliana Pankiewicza nowy ikonostas. Według posiadanych informacji J. Pankiewicz miał być również autorem polichromii we wnętrzu świątyni (Nowak, 2013). W trakcie I wojny światowej, cerkiew nie odniosła większych strat poza utratą dzwonu. W latach trzydziestych XX wieku (1932) odbył się remont kościoła a ostatnie inwestycje były realizowane jeszcze w 1940 roku, kiedy to wykonano nową posadzkę (Nowak, 2013).

Okres II wojny światowej okazał się jednak tragiczny – zarówno jeżeli chodzi o stosunki sąsiedzkie pomiędzy Polakami i ludnością ukraińską, jak i dziedzictwo tego regionu. Doszło tu do dramatycznych wydarzeń, których konsekwencją była wzajemna niechęć¹. Wpłynęło to negatywnie na dalsze losy wielu wielokulturowych miejscowości, w tym również Odrzechowej.

W trakcie okupacji niemieckiej wieś była odpowiedzialna za dostarczanie kontyngentów żywnościowych dla armii niemieckiej. Ludność nie uniknęła jednak przesładowań. Kilkunastu chłopców wywieziono na przymusowe roboty do Niemiec, a w 1943, w wyniku przeprowadzonych aresztowań, kilkudziesięciu mężczyzn osadzono w KL Auschwitz (Nowak, 2013). Najtragiczniejszy okres dla wioski nastąpił wraz z ofensywą Armii Czerwonej w 1944 roku. W jej wyniku zniszczono 170 i uszkodzono 114 domów, ucierpiała także cerkiew (Nowak, 2013). Na wiosnę 1946 wieś dotknęła akcja repatriacyjna (Nowak, 2013), prawie wszystkich ukraińskich mieszkańców wysiedlono na tereny Związku Radzieckiego². Od tego momentu cerkiew p.w. Narodzin św. Jana Chrzciciela zaczęła stopniowo popadać w ruinę. Destrukcji wnętrza dopełniło stworzenie w świątyni magazynu zbożowego na potrzeby lokalnej

1 Tereny dawnej Galicji były w większości zamieszkiwane przez ludność ukraińską (Np. W Galicji wschodniej w 1931 roku wśród 4 729 515 osób 2 847 844 stanowili Ukraińcy, 1 350 978 Polacy, 490 459 Żydzi). Tereny te po I wojnie światowej, weszły w skład Państwa Polskiego. Sąsiedzkie stosunki pomiędzy Polakami a Ukraińcami żyjącymi we wspólnych społecznościach były poprawne i przyjacielskie. Niestety na prowadzoną przez Państwo politykę przymusowej polonizacji Ukraińców odpowiedzią były radykalne ugrupowania nacjonalistyczne. Działalność OUN a następnie UPA spowodowały pogorszenie relacji polsko-ukraińskich, których efekt odczuwamy do dnia dzisiejszego. Problematykę tą opisuje szerzej Grzegorz Motyka w książce: *Od rzezi wołyńskiej do akcji Wisła*, Kraków 2011.

2 20 marca 1946 do USSR wywieziono około 1000 mieszkańców Odrzechowej, w trakcie akcji Wisła w 1947 roku 203 osoby.

spółdzielni produkcyjnej w latach powojennych (Nowak, 2013). Od 1956 roku kościół został zaadoptowany na potrzeby nowotworzonej parafii rzymsko-katolickiej. Od tego momentu przeprowadzono serię remontów i re-aranżacji. W ich wyniku wnętrze ostatecznie utraciło swój pierwotny historyczny charakter, a oryginalne wyposażenie zostało częściowo zniszczone oraz przeniesione na strych.

PROJEKT KONSERWATORSKI DLA ZABYTKOWEGO WYPOSAŻENIA DAWNEJ CERKWI W ODRZECHOWEJ

Zabytki (pozostałości oryginalnego wyposażenia cerkwi przeniesione na strych świątyni w latach 50 tych XX wieku) częściowo zinwentaryzowane i zabezpieczone podczas akcji *Tajemnice Odrzechowej* w maju 2015 roku, okazały się nie tylko wspianymi artefaktami, ale przede wszystkim stanowiły bardzo cenny materiał badawczy. Ponadto po dokładnej analizie znalezisk udało się wyselekcjonować kilka obiektów, które po odpowiednim postępowaniu konserwatorskim mogłyby być ponownie eksponowane we wnętrzu kościoła. Najważniejsze z nich to ołtarz boczny, polichromowany krzyż procesyjny, tabernakulum oraz carskie wrota pochodzące z ikonostasu z końca XIX wieku. Ponadto odnaleziono wiele innych fragmentów wyposażenia wnętrza, jednak ich stan oraz znaczny ubytek substancji oryginału uniemożliwia ich ekspozycję w kościele³.

Ze względu na stan zabytków oczywistą koniecznością było podjęcie natychmiastowych działań, zmierzających do objęcia obiektów ochroną oraz wykonania prac konserwatorskich. W pierwszej kolejności należało jednak przeprowadzić ich dokładną inwentaryzację oraz badania specjalistyczne w celu ustalenia techniki i technologii oraz datowania i pochodzenia dzieł. Na podstawie zgromadzonych informacji wykonać dokumentację konserwatorską zbioru, zawierającą: opis stanu zachowania, sprawozdanie z przeprowadzonych badań fizykochemicznych oraz inwentaryzację wymiarową i fotograficzną. Zadania te udało się zrealizować w 2016 roku poprzez Projekt konserwatorski dla zabytkowego wyposażenia dawnej cerkwi w Odrzechowej sfinansowany w ramach stypendium Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego⁴. Wyniki badań oraz prac inwentaryzacyjnych okazały się niezwykle interesujące oraz wniosły wiele nowych informacji na temat historii cerkwi. Ponadto w ramach projektu wykonano konserwację carskich wrót, które od lutego 2017 roku są eksponowane w kościele p.w. Św. Jana Chrzciciela w Odrzechowej.

ZABYTKI Z CERKWI PW. NARODZIN ŚW. JANA CHRZCICIELA W ODRZECHOWEJ. Ołtarz boczny - XVIII wiek

Najstarszym odnalezionym obiektem jest jeden z ołtarzy bocznych. Na podstawie badania formy stylistycznej i obecnych w obiekcie ornamentów: okuciowych i akantu suchego oraz biorąc pod uwagę zapóźnienia w stosowaniu tych form w sztuce prowincjonalnej, należało przypuszczać, że ołtarz pochodzi z XVIII w – być może z uposażania

³ Znalaziono w sumie szczątki czterech ołtarzy bocznych. Poza większymi elementami wyposażenia cerkwi, odnaleziono zostały liczne drobniejsze sprzęty. Są to między innymi: drzewce od chorągwi zwieńczone metalowymi głowicami, zacheuski, fragmenty metalowych zdobień chorągwi, szczątki ram dwóch feretronów w stylu neogotyckim, analogion, na którym wystawiano ikony święteczne w trakcie obchodów danych uroczystości kościelnych, elementy drewnianego krzyża ołtarzowego, szczątki drewnianych polichromowanych świeczników, krzyż z wizerunkiem Chrystusa ukrzyżowanego (kriest zapriestolnyj).

⁴ Nr 66495/15

świętyni z 1733 roku. Na działalność odrzechowskiej parafii miały bowiem wpływ reformy unickiej cerkwi w XVIII w. Synod Zamoyski unormował cerkiewną administrację, kontrolując zarówno uposażenie, dlatego też w 1733 roku na nowo wyposażono cerkiew w Odrzechowej (Skarżyńska, 2015). Oddzielne wnioski przyniosły wyniki badań fizyko-chemicznych próbek pobranych z obiektu. Badania stratygraficzne ujawniły obecność trzech warstw polichromii. Górna koloru zielonego pochodzi prawdopodobnie z lat 30. XX wieku. W tym czasie w kościele przeprowadzono generalny remont (Nowak, 2013). Ujednolicono m.in. kolorystykę wnętrza, przemalowując część wyposażenia (ambonę oraz ikonostas) na zielono. Druga, spodnia warstwa koloru błękitnego jest najprawdopodobniej efektem prac restauratorskich z końca XIX wieku. W wielu miejscach leży ona bezpośrednio na drewnie, co świadczy o tym, że oryginalna polichromia została usunięta. W trakcie badań zidentyfikowano ultramarynę syntetyczną, (pigment odkryty w 1826 roku, który do produkcji wszedł w latach 30 tych XIX wieku, w katalogu firmy Winsor and Newton od 1832 r., w Warszawie produkowana od 1875 roku) (Rudniewski, 1995). Pozostałości oryginalnej polichromii ołtarza odkryto (zachowały się szczątkowo) na uszakach. W próbce pobranej z tego elementu pod błękitem z ultramaryny syntetycznej zidentyfikowano dwie warstwy farby – czarne podmalowanie (czerni roślinna) oraz pokrywające ją czerwień (czerwień żelazowa) (Jeżewska, 2016a).

Podczas realizacji projektu ustalono, że w Muzeum Diecezjalnym w Przemyśle przechowywane są zabytki pochodzące z cerkwi w Odrzechowej. Dzięki uprzejmości i zaangażowaniu dyrektora muzeum księdza Marka Wojnarowskiego udało się ustalić wiele ciekawych faktów. W magazynie muzealnym znajduje się ikona pochodząca z Odrzechowej przedstawiająca Św. Mikołaja (wymiary oraz kształt podobrazia wskazują na to, że była obrazem ołtarzowym). Jej autorem jest niewątpliwie Julian Pankiewicz (wskazuje na to sposób malowania oraz złożone tło, opracowane identycznie jak w ikonach z ikonostasu jego autorstwa). Na odwrociu ikony znajdują się inskrypcje w języku ukraińskim: *Obraz Odrzechowa, własność Anton Ławrowski*⁵. Wskazywałoby to, że pod koniec XIX wieku ołtarz nie tylko poddano renowacji (przemalowano na kolor błękitny), ale wcześniejszą ikonę zastąpiono nową – autorstwa J. Pankiewicza⁶.

Istotne okazały się także ustalenia w trakcie inwentaryzacji elementów ołtarza „in situ” w Odrzechowej. Po przeniesieniu i sklasyfikowaniu fragmentów, okazało się, że są to prawdopodobnie części pochodzące z dwóch bliźniaczych obiektów, które eksponowane były w nawie dawnej cerkwi. Świadczy o tym fakt, iż wśród znalezionych części zidentyfikowano trzy identyczne kapitele (na ołtarzu znajdują się dwie kolumny z kapitelami) oraz dwie rzeźbione ramy (jedna z nich została poddana konserwacji jeszcze przed inwentaryzacją w 2015 roku i obecnie oprawiono w nią kopię ikony Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, eksponowanej w nawie kościoła). W trakcie kwerendy udało się dotrzeć do dwóch fotografii pochodzących z Filii Gminnej Biblioteki Publicznej w Odrzechowej. Zostały wykonane na przełomie lat 50. i 60. XX w. przez nieznanego autora i przedstawiają wnętrze kościoła z tego okresu. Wynika z nich, że po wojnie ołtarz boczny został umiejscowiony jako główny i był użytkowany na potrzeby parafii rzymskokatolickiej. Na początku lat 70-tych sprowadzono nową nast-

5 Proboszcz cerkwi w Odrzechowej, z jego inicjatywy rozpoczęto remont oraz re-aranżację wnętrza świątyni pod koniec XIX wieku. Przp. Autor.

6 Informacje zawarte w karcie inwentarzowej ikony „Św. Mikołaj”

wę z kościoła Michalitów w Miejscu Piastowym. Do tej pory nie udało się jednak ustalić, czy odnaleziony obiekt to ten sam, który widnieje na wspomnianych zdjęciach⁷.

Ikonostas – koniec XIX wieku

Bez wątplenia najcenniejszym obiektem pod względem artystycznym, pochodzącym z dawnej odrzechowskiej cerkwi był ikonostas. Fragmenty jego architektury odnalezione na strychu kościoła pw. Św. Jana Chrzciciela pochodzą z końca XIX wieku. Wykonany został na zamówienie proboszcza Antoniego Ławrowskiego, który w trakcie swojego urzędowania w Odrzechowej przeprowadził generalny remont cerkwi (Nowak, 2013). Autorem projektu ikonostasu jak i ikon był malarz pochodzenia ukraińskiego – J. Pankiewicz. Należy tu zaznaczyć, że wykonany przez niego ikonostas powstawał prawdopodobnie na przestrzeni kilku lat, poczynając od 1890 roku (Rudenko, 2007), a poszczególne ikony były sponsorowane przez bardziej majątnych mieszkańców wsi (na zachowanych obrazach znajdują się nazwiska fundatorów). Na niektórych ikonach zachowały się także nalepki przewozowe z cesarskiej kolei galicyjskiej, bowiem artysta malował je przebywając w Jezupolu (okolice Lwowa), skąd transportem kolejowym dojeżdżały do Zarszyna – oddalonego o kilka kilometrów od Odrzechowej (Skarżyńska, 2014). Ikonostas z Odrzechowej jest dziełem unikatowym i wyróżnia się na tle XIX-wiecznego malarstwa cerkiewnego na terenach dawnej Łemkowszczyzny. J. Pankiewicz wprowadził bowiem do swoich ikon ludową ornamentykę ukraińską a do przedstawień świętych wizerunki rzeczywistych postaci. Ikona św. Mikołaja to portret odrzechowskiego cerkiewnika Teodora Strachockiego, wykonany według przesłanej fotografii (Nowak, 2013).

Na podstawie wykonanych odkrywek oraz badań fizyko-chemicznych, wiemy, że oryginalna kolorystyka ikonostasu była utrzymana w tonie jasnej szarości. Ten sam kolor znajduje się między innymi na zachowanych kolumnach pochodzących z cyborium. Prawdopodobnie w latach 30. XX wieku, kiedy przeprowadzono generalny remont wnętrza cerkwi oraz podjęto szereg inwestycji (między innymi w prezbiterium cerkwi), przegroda została przemalowana na kolor jasnej, chłodnej zieleni. W składzie farby zidentyfikowano: biel cynkową, węgiel wapnia, ultramarynę sztuczną, żółcień żelazową naturalną, czerń roślinną. W próbkach stwierdzono także obecność organicznej zieleni (Jeżewska, 2016b). Być może w tym czasie wykonane zostały także drobne prace konserwatorsko-restauratorskie, których ślady można odnaleźć zarówno na ikonach, jak i ornamentach. Jest bardzo prawdopodobne, że pierwsze poważne uszkodzenia ikonostasu miały miejsce w trakcie działań wojennych w 1944 roku, kiedy to Odrzechowa znalazła się na linii frontu. Po ustaniu walk nastąpił trudny okres, nasiliły się antagonizmy między Polakami i Ukraińcami, ponadto w okolicy działały zbrojne grupy polskiego podziemia antykomunistycznego jak również UPA. Od tego momentu cerkiew wraz ze znajdującym się wewnątrz wyposażeniem stopniowo popadała w ruinę. W wyniku organizacji we wsi oddziału Państwowych Gospodarstw Rolnych, nastąpiła dewastacja wnętrza świątyni, która została przeznaczona na magazyn zbożowy (Nowak, 2013). Szczątki ikonostasu zostały częściowo zniszczone, lub trafiły na strych kościoła. Ikony z rzędu namiestnego pozostały w Odrzechowej, natomiast pozostałe: prazdniki (ikony świąteczne), apostołowie oraz prorocy, przewie-

⁷ Informacje ustne uzyskane od mieszkańców Odrzechowej.

zione zostały do składnicy zabytków w Zarszynie. Stamtąd, za sprawą księdza Jana Gębali (pierwszy proboszcz rzymskokatolicki w Odrzechowej), przekazano je w 1967 roku do Muzeum Diecezjalnego w Przemyślu, gdzie znajdują się do dnia dzisiejszego (część jako depozyt jest eksponowana w Domu Biskupim w Przemyślu)⁸.

Dzięki wywiadowi przeprowadzonemu z ostatnim żyjącym, przedwojennym mieszkańcem wsi, panem Stefanem Holutiakiem, ustalono, że ikonostas w cerkwi p.w. Narodzin św. Jana Chrzciciela w Odrzechowej nie miał klasycznego układu, gdzie poszczególne rzędy biegną w odpowiednim porządku (w linii prostej, równolegle do siebie). Choć rząd namiestny miał układ klasyczny (ikona namiestna, wrota diakońskie, ikona namiestna, carskie wrota, ikona namiestna, wrota diakońskie, ikona namiestna), to pozostałe rzędy ułożone zostały półkolistnie w taki sposób, że ikona Chrystusa Archiereja⁹ zwieńczona krzyżem z pięknie rzeźbionym ornamentem znajdowała się u samej góry przegrody. Tego typu rozwiązanie cieszyło się dużą popularnością w 2 połowie XIX wieku oraz na początku wieku XX. Zastosowanie podwyższonej ażurowej arkady mogło być połączone z umieszczeniem ikon na kurtynowych ściankach pomiędzy kolumnami (Giemza, 2017).

Należy również wspomnieć o badaniach ikon J. Pankiewicza, prowadzonych równomiernie do realizowanych prac konserwatorskich przy ikonach namiestnych (od 2014 roku). Dotyczą one głównie techniki i technologii malarskiej autora a także analizy elementów wtórnych. Dotychczas wykonano konserwację trzech ikon przedstawiających Narodziny św. Jana Chrzciciela, Matkę Boską w typie Eleusy oraz Chrystusa Pantokratora¹⁰.

Krzyż procesyjny – XVIII/XIX w.

Kolejnym zabytkiem pochodzącym ze starej drewnianej cerkwi jest dwustronny, polichromowany krzyż procesyjny (tzw. „zapriestolny”). Jedna ze stron ukazuje ukrzyżowanego Chrystusa z widoczną na górnej belce tabliczką (filakterium) z napisem „IN I I I” (skrót od: Jezus Nazarejczyk Król Żydowski). Na odwrociu krzyża przedstawiona jest natomiast postać Matki Boskiej w czerwonym maforonie, błękitnym płaszczu, z rękoma złożonymi do modlitwy z widocznym u dołu podpisem: MP ΘΥ, będący skrótem od greckiego: ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ (Matka Boga).

Krzyż pochodzi z końca XVIII wieku. Datowanie to można określić na podstawie analizy porównawczej formy jak i stylu podobnych obiektów z tego okresu, znajdujących się w kolekcjach muzealnych na terenie Podkarpacia. Pomocne w ustaleniu daty powstania dzieła okazały się także badania fizyko-chemiczne przeprowadzone w laboratorium Międzyuczelnianego Instytutu Konserwacji na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Warszawie. W trakcie analizy składu zapraw oraz warstw malarskich oznaczono pigment datujący – Błękit Pruski, stosowany jako składnik farb od połowy XVIII wieku (po raz pierwszy uzyskany w 1704 roku. Na szerszą skalę produkowany od 1750 r.) (Rudniewski, 1995). Analiza próbek bieli wykazała

⁸ Informacje uzyskane z kart inwentarzowych Muzeum Diecezjalnego w Przemyślu.

⁹ Chrystus Wielki Archierej, nowy temat ikonograficzny pojawiający się w sztuce dopiero w XIX w. w związku ze zmianą programu treściowego ikonostasu (Czajkowski, 1998, 185).

¹⁰ Wyniki badań ikonostasu, przeprowadzonych prac konserwatorskich a także dokładna analiza warsztatu malarskiego Juliana Pankiewicza, będzie opracowana w osobnej monografii. Przyp. Autor.

obecność bieli ołowiowej (nie zidentyfikowano bieli cynkowej), co również wskazuje na to, że obiekt można datować na 2 połowę XVIII/1 połowę XIX w. (Jeżewska, 2016).

Elementy Cyborium

Wśród odnalezionych zabytków, znajdują się także cztery kolumny, które wspierały baldachim ołtarzowy znajdujący się nad przystółem w prezbiterium (altar) cerkwi. Ich dokładny czas powstania nie jest znany. Możemy natomiast przypuszczać, że mogły być jednym z nowych elementów wyposażenia cerkwi zamówionym po ukończeniu budowy w 1813 roku. Analizując wyniki badań fizyko-chemicznych, możemy wyciągnąć kilka wniosków (Jeżewska, 2017, s. 8). Jasnoszara polichromia zdobiąca kolumny pochodzi z końca XIX wieku (jest to prawdopodobnie ten sam kolor, który zdobił pierwotnie ikonostas). W składzie farby zidentyfikowano dwa pigmenty syntetyczne – biel cynkową oraz ultramarynę sztuczną (Jeżewska, 2017). Analiza składu laserunku z połączonych gron potwierdziła obecność innego datującego pigmentu, błękitu pruskiego. Ciekawych informacji dostarcza natomiast budowa stratygraficzna pobranych próbek, bowiem w obu przypadkach stwierdzono obecność cienkiej warstwy gruntu, odmiennego w swej strukturze od leżących na nim dwóch późniejszych warstw zaprawy. Może to świadczyć o tym, że obiekt był poddany renowacji a kolorystyka z końca XIX wieku może być wtórna, tym samym datowanie baldachimu można by przesunąć o kilkadziesiąt lat wcześniej (1 połowa XIX wieku).

Nowe fakty przynosi natomiast odnalezienie w budynku gospodarczym dawnego PGR-u w Odrzechowej tabernakulum (darochronitelnica). Imponujący zbytek wysokości ok. 2m pochodzi z początku XX wieku. Dzięki odkryciu dokonane wewnątrz obiektu (znaleziono inskrypcje z podpisami rzemieślników), wiemy, że tabernakulum zostało wykonane w 1906 roku przez rzemieślników z Samboru: majstra/artystę Antoniego Wójcickiego, czeladnika Eugeniusza Żulika oraz rzeźbiarza Mikołaja Chodyka. Być może była to inwestycja związana z wizytacją biskupa Konstantego Czechowicza, który w 1907 roku odwiedzał parafię w Odrzechowej i re-konsekrował cerkiew (Nowak, 2013).

W kościele w Odrzechowej przechowywane są także dwa obrazy namalowane w latach 30. XX wieku, przedstawiające ostatnią wieczerzę oraz ofiarę Kaina i Abla. Według Stefana Holutiaka – ostatniego żyjącego Odrzechowianina, pamiętającego przedwojenny wystrój cerkwi – były one umieszczone „na ołtarzu”. Jak można się domyślać ostatnia wieczerza umieszczona była na frontowej ścianie Przystołu. Cyborium zostało rozebrane i zniszczone po 1945 roku, podobnie jak omawiane wcześniej pozostałe elementy wyposażenia cerkwi¹¹.

Feretry – Pocz. XX wieku

W posiadaniu parafii w Odrzechowej znajdują się także trzy feretry pochodzące z dawnego wyposażenia cerkwi. Dwa bliźniacze, dwustronne feretry o wymiarach: wys. 146 cm, szer. 90 cm (jeden z przedstawieniem Matki Boskiej Pokrow na awersie i Św. Mikołaja na rewersie, drugi z przedstawieniem Św. Mikołaja na awersie i Matki Boskiej Nieustającej Pomocy na rewersie) możemy datować dokładnie na rok 1900 (na jednym z obrazów

¹¹ Tabernakulum z cerkwi p.w. Narodzin św. Jana Chrzciciela w Odrzechowej jest obecnie przedmiotem pracy magisterskiej na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie wykonywanej pod kierunkiem prof. dr hab. Krzysztofa Chmielewskiego przez dyplomanta Filipa Ciombora (uczestnik projektu Tajemnice Odrzechowej). Przyp. Autor.

znajduje się sygnatura T.C z datą 1900). Nie znamy dokładnego pochodzenia tych obiektów, jednak ich charakter świadczy o wysokiej klasy warsztacie. Ramy są bowiem bogato zdobione elementami rzeźbionymi, takimi jak dębowe, kanelowane kolumny z kapitelami, ornamentami oraz flankującymi figurami dwóch aniołów (Wojtowicz, 2015). Trzeci feretron o wymiarach: wysokość 140 cm, szerokość 80 cm, z bliźniaczymi przedstawieniami *Matka Boska Częstochowska* (druki) na awersie i rewersie, pochodzi przypuszczalnie z lat 30. XX wieku. W trakcie prac konserwatorskich prowadzonych w 2017 roku odkryto bowiem oryginalną polichromię obiektu. Jej kolor jest identyczny jak ten, którym przemalowano ikonostas w trakcie remontu cerkwi przeprowadzonego właśnie w tym okresie (lata 30. XX w.) Nie znamy autora feretronu, ani warsztatu, w którym mógł powstać. Jedyne informacje, które posiadamy, to inskrypcja na odwrocie jednego z wydruków z przedstawieniem Matki Boskiej Częstochowskiej o treści: „na pamiątkę kupiła Pontus Maria, żona Józefa. 3/3 rok 1948. Nd. 74” (Wojtowicz, 2017). Obiekt po wojnie został więc przejęty przez polskich osadników na potrzeby obrządku rzymskokatolickiego. Wykonano wtedy nieprofesjonalną renowację, która polegała na usunięciu oryginalnej polichromii w kolorze jasnej zieleni oraz zastąpieniu jej nową – w kolorze wiśniowym. Ponadto przemalowano złotą farbą wszystkie mosiężne elementy dekoracyjne. Wprawiono także nowe drukowane obrazki z przedstawieniem Matki Boskiej Częstochowskiej (Wojtowicz, 2017). Co ciekawe, na jednym z archiwalnych zdjęć z lat 60. przedstawiających procesję w czasie święta Bożego Ciała, widoczne są wszystkie trzy feretrony niesione przez wiernych (Nowak, 2013). Należy tu także wspomnieć, że wśród zabytków znalezionych na strychu kościoła są fragmenty ram dwóch innych feretronów. Zachowały się one niestety tylko fragmentarycznie.

Ikony z ikonostasu z XVII wieku

W trakcie kwerendy w Muzeum Archidiecezjalnym w Przemyślu, oprócz ikon z XIX-wiecznego ikonostasu J. Pankiewicza, zlokalizowano także starszą XVII-wieczną ikonę z przedstawieniem Chrystusa Pantokratora, również pochodzącą z Odrzechowej. Według informacji zawartych na karcie inwentarzowej obraz trafił do Muzeum w 1969 roku („dar z pow. Odrzechowa, 1969, wrzesień”). Jest wielce prawdopodobne, że ikona ta była pierwotnie eksponowana w rzędzie namiestnym ikonostasu w pierwszej, drewnianej odrzechowskiej cerkwi. Co ciekawe, trzy pozostałe ikony z tej XVII-wiecznej przegrody znajdują się w zbiorach Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku i prezentowane są na wystawie *Ikona Karpacka*. Są to przedstawienia: *Matka Boska Hodegetria*, *Chrzest Chrystusa* oraz *Św. Jan Chrzciciel – anioł pustyni*. Wspomniane dzieła to jedne z cenniejszych, XVII-wiecznych obiektów karpackiej sztuki cerkiewnej, znajdujących się w polskich zbiorach, a ich autorstwo jest przypisywane warsztatowi malarskiemu z Sądownej Wiszni (Czajkowski, 1998).

Ikona Chrystusa Pantokratora z przemyskiego Muzeum jest obecnie przedmiotem pracy dyplomowej realizowanej przez studentkę Grażynę Malcher¹² pod kierunkiem prof. Krzysztofa Chmielewskiego, na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Warszawie. Prowadzone obecnie przez autora badania ikon z Muzeum w Sanoku¹³ zostaną porównane z wynikami analizy technologii Chrystusa Pantokratora, co pozwoli dokładnie ustalić ich proveniencję.

¹² Uczestnik projektu Tajemnice Odrzechowej, Przyp. Autor

¹³ Badania prowadzone w ramach projektu Badania Techniki i Technologii warsztatu malarskiego wybranych twórców ikon karpackich XVII – XIX w. Przyp. Autor.

PODSUMOWANIE

Wydaje się, że tytułowe Tajemnice Odrzechowej zostały już częściowo rozwiązane, jednak bogata historia tej miejscowości oraz dziedzictwo jej byłych mieszkańców, nadal jest ciekawym materiałem zarówno do badań jak i realizacji konserwatorskich. Dzięki dokumentacji stworzonej w ramach Projektu konserwatorskiego dla zabytkowego wyposażenia dawnej cerkwi w Odrzechowej udało się w lutym 2017 roku wpisać do krajowego rejestru zabytków dwa obiekty: krzyż procesyjny z przełomu XVIII/XIX wieku oraz ołtarz boczny z połowy XVIII w. Umożliwi to w przyszłości zdobycie funduszy, wykonanie konserwacji oraz ich ekspozycję we wnętrzu kościoła. Dalsze badania prowadzone zarówno nad ikonami J. Pankiewicza, jak i tymi pochodzącymi z XVII wieku, dadzą pełniejszy obraz przeszłości cerkwi, tym samym wpisując Odrzechową jako istotne i ważne miejsce na szlaku karpackiej sztuki sakralnej.

Badania historyczne i stylistyczne szczytków architektury ikonostasu J. Pankiewicza oraz zachowanych ikon pozwoliły także przygotować projekt nowej nastawy ołtarzowej (zachowano między innymi proporcje oraz oryginalną ornamentykę). W ołtarzu będą eksponowane zachowane ikony J. Pankiewicza a także oryginalne tabernakulum z 1907 roku. Tym samym do wnętrza kościoła wrócą elementy zabytkowego wyposażenia, z uszanowaniem obecnego obrządku świątyni.

BIBLIOGRAFIA

1. Czajkowski, J. (1998). *Ikona karpacka*. Sanok: MBL w Sanoku.
2. Giemza, J. (2017). *Cerkwie i ikony Łemkowszczyzny*. Rzeszów: Libra PL.
3. Jeżewska, E. (2017). *Opracowanie budowy technologicznej w zakresie stratygrafii warstw malarskich i identyfikacji pigmentów z elementów baldachimu z prezbiterium dawnej cerkwi p.w. Narodzin Św. Jana Chrzciciela w Odrzechowej*. Warszawa: Mat. arch. WUOZ w Przemyślu.
4. Jeżewska, E. (2016a.). *Opracowanie budowy technologicznej w zakresie stratygrafii warstw malarskich, identyfikacji pigmentów z gruntów i powłok malarskich oraz analiza metali z Krzyża Procesyjnego pochodzącego z cerkwi w Odrzechowej*. Warszawa: Mat.arch. WUOZ w Przemyślu.
5. Jeżewska, E. (2016b.). *Opracowanie budowy technologicznej w zakresie stratygrafii warstw malarskich i identyfikacji pigmentów z ikonostasu z dawnej cerkwi p.w. Narodzin Św. Jana Chrzciciela w Odrzechowej*. Warszawa: Mat.arch. WUOZ w Przemyślu.
6. Motyka, G. (2011). *Od rzezi Wołyńskiej do Akcji Wisła, konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
7. Nowak, D. (2013). *Odrzechowa – zarys dziejów*. Biecz: Krośnieńska Oficyna Wydawnicza.
8. Rudenko, O. (2007). Czy Chrystusowi wolno być Huculem. O początkach ruskiej sztuki religijno-narodowej na przykładzie twórczości Juliana Pankiewicza. *Biuletyn Historii Sztuki*, 1(2), 50-72.
9. Rudniewski, P. (1995). *Pigmenty i ich identyfikacja*, Warszawa: Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie.
10. Skarżyńska, M. (2014) *Ikona Narodzin Św. Jana Chrzciciela. Dokumentacja Prac Konserwatorskich i Restauratorskich, Ikona „Narodziny św. Jana Chrzciciela” z 1892 roku, autorstwa Juliana (Juliusza) Pankewycza z Kościoła parafialnego p.w. Św. Jana Chrzciciela w Odrzechowej*. Sanok: Mat.arch. WUOZ w Przemyślu.
11. Wojtowicz, Ł. (2016). Tajemnice Odrzechowej - interdyscyplinarny projekt edukacyjny jako podstawa dla działań konserwatorskich ratujących zabytkowe wyposażenie dawnej cerkwi w Odrzechowej. *Ogrody Nauk i Sztuk* 6, 304-309.
12. Wojtowicz, Ł. (2017). *Dokumentacja Prac Konserwatorskich i Restauratorskich, Feretron z przedstawieniami Matki Boskiej Nieustającej Opieki oraz Świętego Mikołaja, dat. 1900 r z kościoła p.w. Św. Jana Chrzciciela w Odrzechowej*. Warszawa, Mat. arch. WUOZ w Przemyślu.